

Marija Jamar-Legat

Ljubljana

ZAČETKI SLOVENSKE KNJIŽEVNOSTI ZA MLADINO¹

Razvoj književnosti je pogojen s socialnimi in kulturnimi razmerami naroda. To velja posebej za književnost za mladino. Vsaka družba je hotela imeti državljana z določenimi lastnostmi, da bi to družbo ohranjal. Zato je te lastnosti skušala razviti predvsem z vzgojo otrok. Iz književnosti za mladino razberemo, kakšnega človeka je hotel vladajoči razred vzgojiti, kakšno življenje si je zamišljal za otroka, spoznamo pa tudi, kako so napredni ustvarjalci s svojimi deli vplivali na mladino in kakšno je bilo resnično življenje otrok.

Ker smo Slovenci dolga stoletja živeli pod tujci kot tlačani, je bila naša beseda kot sredstvo za umetniško izražanje dolgo ohranjena zgolj v ljudskem izročilu. Tako se je po eni strani razvijalo ljudsko slovstvo, ki je pustilo močne sledove v književnosti za otroke, po drugi strani pa naša književnost že od prve tiskane knjige — abecednika — misli tudi na mlado bralstvo. Vendar ima ta tiskana književnost od 1500 pa do Levstikovih umetniških stvaritev za otroke zgolj vzgojni in podučni namen, in ta izraža vselej tendence oblasti. O kakšni posebni, samonikli književnosti za mladino v tem času ne moremo govoriti, zato pomeni to obdobje bolj u v o d v slovensko književnost za mladino, ne pa še književnosti same.

Naši otroci dolga stoletja niso poznali šol in ne pisane besede, kajti redke samostanske in mestne šole so bile zgolj za plemiške in meščanske otroke. Šele slovenski protestanti so od vsega začetka mislili tudi na otroke, zlasti na tlačanske, in to na dečke in deklice.

Ustanavljali so osnovne šole za dečke in deklice na podeželju, v Ljubljani pa stanovsko šolo s štirimi oz. petimi razredi. Našega tlačanskega otroka so tako ne glede na spol izenačili s plemiškimi in meščanskimi otroki.

Knjige, ki so jih protestanti pri nas tiskali in izdajali, so bile namenjene vsem Slovincem, odraslim in otrokom. Za pouk so uporabljali Trubarjev abecedar² in katekizem,³ Kreljevo *Otročjo biblijo*,⁴ Bohoričevo Ljubljansko začet-

¹ Povzetek iz Pregleda slovenske književnosti za mladino, ki ga pripravljam s sodelovanjem Marice Dekleva-Modic.

² Abecedarium vnd der klein Catechismus In der Windischen Sprach. Ane Buquice, ist tih fe ty Mladi inu preprofti Slouenci mogo lahku vkratkim zhafu brati nauuzhiti. 1550.

³ Catechismus In der Windischenn Sprach ... Anu kratku Poduuzhene fkaterim vfaki zhlouik more vnebu pryti. 1551.

⁴ Otrozhia biblia. Ein Handtbüchlein. Darinn ift vnter anderm der Catechismus von fünfferlei sprachen. 1556.

nico,⁵ slovar treh jezikov,⁶ *Otročjo tablo* in končno prvo slovnico slovenskega jezika *Zimske urice*.⁷

Slovenski otroci so se iz protestantskih knjig prvič učili brati in pisati, učili so se molitev in zgodb iz svetega pisma in prepevali po notah pesmi v slovenskem jeziku. Ne glede na spol in poreklo so vsi hodili v slovenske šole in iz knjig začutili, da pripadajo slovenski in slovanski skupnosti, s stanovsko šolo jim je protestantizem odprl vrata v svet znanosti in na univerzo.

Z izgonom protestantov in z okrepljenim absolutizmom deželnega kneza smo Slovenci po 1600 ponovno padli v duševno temo. Začelo se je več kot 150-letno obdobje katoliške protireformacije. Tudi šolska vrata so se za tlačanskega otroka za dolgo zaprla, kajti mestne in samostanske šole so bile namenjene zgolj vzgoji meščanskih sinov in prihodnjih duhovnikov.

Tako je še nadaljnjih 150 in več let naš otrok živel le ob ljudskem slovu. Cerkev z dramatičnimi prizori v pasijonskih procesijah, s pisanimi obredi, s podobami o onostranstvu in z zgodbami o svetnikih je budila njegovo domišljijo, vendar je v njem zavestno zbujala strah pred cerkvenimi in svetnimi oblastniki, ponižnost in pokornost.

Razsvetljenska gibanja v svetu, predvsem pa gospodarske spremembe v Avstriji, ki so okrepile meščanstvo in manufakturo, so v koreninah spremenile tudi usodo naših otrok. Ker je meščanstvo potrebovalo za manufakture ceneno delovno silo, so hoteli otroke že v rani mladosti ustrezno vzgojiti. Zato so začeli ustanavljati osnovne šole. Marija Terezija in Jožef II. sta 1774 s splošnim šolskim redom vpeljala splošno obveznost od šestega do dvanajstega leta za dečke in deklice. Začel se je boj za »razumljivo« šolo, za šolo v materinščini.

Po schönbrunskem miru 1809, ko je Napoleon priključil Slovence v beljaškem okraju, na Primorskem in Kranjskem s Hrvati in Srbi k Ilirskim provincam, je slovenščina v teh pokrajinah postala učni jezik v osnovnih šolah in gimnazijah.

Vse to je spet priklicalo vrsto slovenskih učnih knjig. Tako so pisali za osnovno šolo o. Marko Pohlin,⁸ Korošec Ožbalt Gutsman, Primorec Matej Selan, Prekmurec Štefan Kūzmič, pa tudi Jurij Japelj⁹ in Blaž Kumerdej.¹⁰

Zgodbe, ki so jih razsvetljenci namenili otrokom, so sicer še zmeraj izrazito nabožne in vsiljivo poučne, otroci pa so z njimi vendar dobili v roke prve slovenske sestavke — basni, idile, pripovedi.

Pomembno pa je delo Valentina Vodnika. Da bi v Ilirskih provincah lahko poučevali v slovenščini, je napisal vrsto učbenikov za osnovne šole in gimnazije.

⁵ *Elementale Labacense*. Ljubljanska začetnica — latinsko-nemški in slovenski abecednik, ok. 1580, izgubljen.

⁶ *Nomenclatura trium linguarum* (latinsko-nemško-slovenski slovarček), ok. 1580, izgubljen.

⁷ *Articae horulae*... 1584.

⁸ Kraynska Grammatika. 1768. — Tu malu besediše treh jezikov. 1781. — Kratkčasne uganke inu čudne kunšte iz vele šole od Petra Kumrasa. 1788 (prva slovenska tovrstna zbirka).

⁹ Ta velki Catekismus s' prafhanjami, odgovormi sa ozhitnu, inu poffebnu podvuzhenje te mladofti v' zefariki krajlevih dushelah. 1779.

¹⁰ Vodenja za brati v vse sorte pisanju za šolarje tih duželskih šol. 1778.

Sodeloval je tudi z verzi pri slovenski igri za otroke *Tinček Petelinček*, ki jo je iz nemščine prevedel Jernej Kopitar (Avgust Kotzebue: *Hahnenschrei*), igrali pa so jo otroci v ljubljanskem stanovskem gledališču.

Vodnikove pesmi so tedaj, ko so vsi vzgojitelji skušali vcepljati otrokom ponižnost in ubogljivost, zbujele ponos na domačo zemljo, samozavest in ljubezen do slovenskega jezika.

Po odhodu Francozov iz naših krajev je Avstrija, duša svete alianse in vseh nazadnjaških gibanj v Evropi, napravila vse, da odvrne zlasti mladino od revolucionarnih valov, ki so udarjali tudi ob naše bregove, in ji prepreči spoznavati novo progresivno literaturo mlade romantike.

Poosttrili so cenzuro. Osnovnošolski zakon, ki je veljal od 1806 do 1869, je postavil šolstvo pod neposredno cerkveno nadzorstvo, meneč, da so samo duhovniki poklicani vzgajati mladino, saj je za glavno nalogo določil učenje verskih in npravstvenih naukov na pamet.

Ker so otroke vse bolj zaposlovali na kmetijah, v manufakturah, vigenjcih in rudnikih, je bilo 1848 na Slovenskem skoraj dve tretjini šoloobveznih otrok brez rednega pouka. Za te otroke so ustanavljali dveletne nadaljevalne slovenske nedeljske šole. Pouk je bil navadno v župniščih, poučevali pa so duhovniki.

Glavni pobudnik nedeljskih šol je bil škof Anton Martin Slomšek.

V prvi slovenski metodiki *Blaže in Nežica v nedeljski šoli* 1824 je prikazal pouk v taki šoli.

Kraj, kjer je potekal slovenski šolski pouk, je imenoval Slavina. Učenci so obiskovali župnišče ob nedeljah popoldne. Iz vsega dela nedeljske šole je vela pobožnost:

Ko začne ob eni h krščanskemu nauku vabiti, pridejo v šolo gospod kaplan. Kratko z njimi pred naukom odmolijo, rekoč: »Sveti Duh, ti božja luč, presvetli našo pamet, požlahtni nam srce, da bodo znali, kar je prav, pa tudi ravnali, kakor tebi, o Bog, dopade. Amen.«¹¹

Za otroke, zlasti učence nedeljskih šol, učitelje in starše, je Slomšek 1846 začel izdajati v Celovcu zbornik *Drobtince* (1846—1869).

Prvi dve leti ga je urejal sam, nato so se uredniki, Slomškovi učenci, menjavali, vendar je gradivo Slomšek še naprej pregledoval. Po njegovi smrti je pojemale zanimanje za *Drobtince*, 1869 pa so se sodelavci razšli.

V nemškem uvodu k prvemu letniku pravi Slomšek, da hoče zbornik ljudstvo versko vzgajati in zlasti iz mladine napraviti pobožne kristjane in dobre državljane. Šolska in domača vzgoja naj predvsem,

um in srce izobražuje in strah božji širi in utrjuje med ljudstvom.¹²

Drobtince so otrokom za zgled prinašale življenjepise svetnikov, škofov, a tudi pobožnih slovenskih mož in žena. V pridigah pa so jim prikazovale lepote nebes in grozo pekla.

Prinašale so tudi krajše črtice in basni, hoteč z njimi učiti mlade bralce, česa ne smejo početi in kako naj žive, da bodo dosegli večno zveličanje. Pripo-

¹¹ Anton Martin Slomšek: *Blaže in Nežica v nedeljski šoli*. 1842.

¹² *Drobtince* 1861.

vedovale so o dogodkih doma in v svetu, zlasti pa so svarile pred revolucijo in uporom, seveda s politično nazadnjaškega protirevolucionarnega stališča.¹³

Med nabožnimi in poučnimi pesmimi, ki otroke svare pred napakami, najdemo tudi pesem, ki pretresljivo govori o otrocih tistega časa. Slomšek je ponašil pesem neznanega avtorja *Vbogi otrok v' fáberkah*¹⁴

Jaz prevbogo revno srotle
sim v dvanajstim leti že,
pa sim slabo in revečno,
bledo moje lice je.

Osem let še nisem melo,
dali so me stariši,
de vreteno tu obračam
ino predem cele dni.

Končno avtor v pesmi utopično ugotavlja, da bi le z vero lahko odvrnili kapitalistično izkoriščanje

Koljko revnih zapušenih
je po faberkah otrok!
Kjer ni vere, ni ljubezni,
tam je samo dnar njih bog.

Pomembna je Slomškova vloga pri prebujanju domovinske zavesti. O slovenskem jeziku pravi

Med vsim jezikam mora Slovincam naš materni jezik nar ljubši biti.¹⁵

Ni mu prav, da v naših domačih šolah »le po nemško svoje nauke v glave utepajo; domači jezik jim pa je pasterk.«¹⁶

Tako je Slomšek skušal v svojih delih slovenske otroke seznaniti s katoliškimi npravstvenimi načeli, s praktičnimi nasveti in temelji kulturnega življenja. Važen je njegov boj zoper ponemčevanje, ki je sicer izviral deloma iz strahu pred nemškim liberalizmom, predvsem pa iz ljubezni do rodne zemlje in materinega jezika.

Čeprav je svaril otroke in vzgojitelje pred revolucionarnimi valovi, ki so razgibavali Evropo, je vendar prvi, ki je pri nas pokazal, kako kapitalizem izkorišča otroško delovno silo.

Slomškovo delo ni vplivalo samo na naše vzgojstvo in na mladinsko slovestvo, prebujalo in utrjevalo je tudi narodno zavest, a to delo in ta vpliv sta bila miselno koservativna, zakaj tudi narodno prebujeni Slovenci naj bi po njegovih in naukih njegovih učencev ostali ponižno vdani nemški posvetni, a še bolj cerkveni gosposki, ogibali naj bi se vsega »tujega« in novega, zlasti kajpada vsega naprednega.

¹³ Tako so govorile o »krivih modrijanih, ki na tihem kmetom božje in deželske postave krivo razlagajo«. *Drobtince* 1848.

¹⁴ *Drobtince* 1846, str. 217.

¹⁵ *Drobtince* 1849, str. 4.

¹⁶ *Drobtince* 1862, str. 62.

Najboljši zgled za temu ustrezno pisateljevanje je bil v tistih časih nemški župnik Krištof Schmid. Slovenski škofi in duhovniki so bili pobudniki za prevajanje njegovih del. Slomšek je v Celovcu zbiral mlade duhovnike, da so prevajali Schmidove povesti in sestavljali svoje zgodbe po njegovih zgledih. Beločrna tehnika, ponižnost, pobožnost in vdanost v božjo voljo so bile glavne značilnosti literarnih del, ki so jih namenili preprostim ljudem in otrokom.¹⁷

Glede na to, da so bili tedaj slovenski izobraženci predvsem duhovniki, so duhovniki napisali tudi večino učbenikov.

Franc Metelko, profesor na stolici za slovenski jezik na ljubljanskem liceju in stolni katehet, je napisal prvo osnovnošolsko berilo — *Berilo za male šole na kmetih* 1834 — s posvetnimi sestavki iz zemljepisa, rastlinstva, živalstva, fizike in astronomije.

Matvez Ravnikar, oče slovenskega jezika, kot so ga imenovali sodobniki, in bogoslovni profesor, je prevedel Krištofa Schmida *Zgodbe svetega pisma za mlade ljudi* 1815, 1816, 1817 v treh delih in napisal prerodni uvod. Govori o številnosti Slovanov, o Cirilu in Metodu ter o cirilici. Pravi:

Shestdeset milijonov ljudi govori slovenski jezik, in vsim pridejo naše bukve simtertje v roke, in gerdo je, jelite, zhe nam ozhitajo, de smo Krajnci besede skazili? Torej vsaki pametni Krajnz more sam želeti, de se v' bukvah saj čista Krajšina perhrani. (Uvod, str. 5)

Tudi v obrobni pokrajinah so pričeli izdajati drobne šolske knjige. Med drugimi je Valentin Stanič iz Bodreža nad Kanalom na Primorskem izdal *Pesmi za moje ljube šolarje in šolarice* 1816. Tako prikazuje deklico

Sim v šolo hodila, vučila terdo,
kar znam, bi ne dala za lepo zlato.
Kaj nuca lepota, denarji, blago,
če v serci in glavi pa prazno bi bilo.

Med šolskimi knjigami pa so posebna novost Janeza Primca, prvega profesorja slovenščine na graškem liceju, *Nemško slovenska branja* 1813. Namenil jih je šolski mladini, uporabljali pa so jih tudi slušatelji slovenščine na liceju. Knjigo je razdelil v pravljice, basni, pregovore, navodila o vedenju, pesmi in uganke. Dodal je nekaj črtic iz zgodovine starih Slovanov.

Poleg Vodnikovih in Jarnikovih pesmi je Primc v berilu priobčil tudi svoje pesmi *Hrepenenje otrok po pomladi* in *Pesem veselega fantiča*. Prvič srečamo v knjigi, namenjeni otrokom, živega, zdravega, slovenskega kmečkega otroka. Prikazuje ga morda malo preveselo, gotovo pa tudi še poučujoče:

¹⁷ Tako je Prešernov sošolec Jožef Burger, župnik v Šmartnem pri Litlji, prevedel Schmidovo povest *Pomoč v sili* 1832. Dogajanje je postavil na Gorenjsko, podočeval je imena in opisal Blejsko jezero. Ranocelnik Franc Malavašič je po Schmidovem zgledu napisal prvo slovensko zgodovinsko povest *Erasem is Jame* 1845. Dogajanje je vzel iz Valvazorja.

Po dnev po snegu teka,
zvečer se kaj igra.

— — — — —
Zdaj slepe miš lovimo,
al pa se skrivamo,
zdaj na saneh smučimo,
veselje vživamo.
Pomladi pa skaklamo, mi fantiči,
takrat je vse drugač!
Zdaj more v kot zaperti
moj vbogi konjič stat,
ker zmirom vun na verti
je še veliko blat.

Primčev otrok se veseli življenja;

Ju! Vsak dan se veselim,
sem per dobri voli,
glejte, kak vesel živim,
kak skaklam okoli.

Otrok se sicer zaveda svojih dolžnosti, vendar mu niso v breme:

Vse dolžnosti, ktere jmam,
čem z veseljem spolnit,
vse, kar morem ino znam,
z radostjo dopolnit.

Veseli fantič se ne boji šibe, vsi ga imajo radi:

Oča, mati, vsi ljudje,
mene radi majo,
poskakval mi bo serce,
če me vsi štimajo.

Prav to nasprotje med slikanjem Slomška in njegovih učencev, povezanih z Metternichovo nazadnjaško dobo, in Primčevimi podobami otroka, priča, da je bila še vedno živa napredna Vodnikova razsvetljenska miselnost, ki je našla svoj izraz v Primčevi pesmi.

Drugo pomembno delo za otroke je v tem obdobju knjiga, ki jo je napisal Urban Jarnik, župnik iz Blatograda pri Vrbskem jezeru, *Zber lepih ukov za slovensko mladino* 1814. Iz nemškega ino latinskega prestavljenih, iz staroslovenskega ino pemskega poravnanih, nikoterih na novo zloženih. To je prva slovenska knjiga, napisana izrecno kot čtivo za mladino.

Jarnik je prevedel dva članka o praznoverju in romanju, petnajst Ezopovih basni, berila iz Raičevega zbornika in nekaj nemških pregovorov. Priobčil je tudi več svojih pesmi.

Medtem ko so skoraj vsa berila predvsem poučna in prepletena z verskimi mislimi, diha iz Jarnikovih pesmi domovinska ljubezen, želja po enotnosti Slovencev, smisel za lepote narave in veselje do življenja.

Ko sneži drevje beli
pomladi žlahtni cvet;
ljubezni duh oklepa,
polepša božji svet.

—————
Vse mlado je nu novo,
po zemlji se glasi:
»Prelep je svet tvoj, Večni,
Naj tvoja stvar živi!«

(Pomlad)

V vzhodnoštajerskem narečju in v svojem črkopisu, dajničici, je pisal šolski nadzornik in dekan iz Gornje Radgone Peter Dajnko. Sestavil je med drugim knjižico, ki naj bi jo uporabljali kot darilo za učence nedeljskih šol *Kmet Izidor* 1824. V drobnih zgodbah, ugankah in basnih opeva kmetska opravila, poučuje in otroke zabava z ugankami

V zraki letim,
v roki stojim,
z nogu črnim
ino gučim,
kak se velim? (Pisatno pero)

Zaradi novega črkopisa dajničice in vzhodnoštajerskega narečja so Dajnko-ve knjige uporabljali v glavnem samo na vzhodnem Štajerskem do 1838, ko je bila dajničica prepovedana.

Zadnja knjiga, ki je bila napisana v dajničici, je bila *Cvetje*, ki jo je Anton Serf namenil »mladosti«.

Obdobje, ki ga literarna zgodovina imenuje romantika, je v književnost za mladino vneslo nekaj novosti:

dobili smo prvo knjigo, namenjeno izrecno otrokom, Jarnikov *Zber lepih ukov za slovensko mladino* 1814 in prvi zbornik za otroke *Drobtince* 1846—1869.

Čeprav je bila v tem obdobju skoraj vsa književnost za mladino pod Slomškovim in Schmidovim vplivom predvsem nabožna in vsiljivo didaktična, je vendar s poudarjanjem ljubezni do rodne zemlje in spoštovanja do rodnega jezika, z navajanjem na branje in širjenjem obzorja zgodovinsko pomembna stopnja njenega razvoja.

Janez Primic in Urban Jarnik pa sta že v tem času spoznala, da ni namen književnosti za mladino samo pouk, ampak, da mora upoštevati tudi estetska načela.

Zusammenfassung

Da wir Slowenen lange Jahrhunderte als Fronbauern unter fremder Herrschaft lebten, begann sich unsere Literatur spät zu entwickeln, was besonders für die Jugendliteratur gilt. Wir können lange von keiner besonderen Jugendliteratur sprechen, obgleich die Schriftsteller schon von dem ersten slowenischen gedruckten Buch an auch an die jungen Leser gedacht haben.

Die slowenischen Protestanten schrieben Lehrbücher und die slowenischen Kinder lernten daraus lesen und schreiben, Gebete und Bibelgeschichten sowie Lieder in slowenischer Sprache.

Mit der Landesverweisung der Protestanten nach dem Jahr 1600 haben sich die Schultore für die slowenischen Fronbauernkinder wieder geschlossen. Die seltenen der Erziehung und Bildung bestimmten Bücher blieben Handschriften.

Die Aufklärungsbewegung rief auch bei uns die allgemeine Schulpflicht und das Bestreben nach einer den Kindern verständlichen slowenischen Schule herbei; deswegen verfassten die slowenischen Aufklärer slowenische Lehrbücher.

Zu dieser Zeit erhielten wir zum ersten Mal die slowenische Übersetzung des Kinderspiels *Tinček Petelinček* (A. Kotzebue), die Jernej Kopitar besorgte, der Dichter Valentin Vodnik aber setzte die Verse zusammen.

Nach dem Abgang der Franzosen hat Österreich das Schulwesen unmittelbar unter die Kirchengaufsicht gestellt. Die slowenischen Kinder haben slowenische Sonntagsschulen besucht. Ihr Hauptanreger Anton Martin Slomšek hat für diese Schulen die erste slowenische Methodik *Blaže in Nežica v nedeljski šoli* geschrieben und eine Kindersammlung *Drobtince* (1848—1869) herausgegeben.

Hauptvorbild war den damaligen Schriftstellern für die Jugend, meistens Geistlichen, Christoph Schmid. Matevž Ravnikar übersetzte Schmid's Bibelgeschichten unter dem Titel *Zgodbe svetega pisma za mlade ljudi* 1815, 1816, 1817 und verfasste eine Aufklärungseinleitung.

Unter den Schulbüchern bedeuten eine besondere Neuheit *Nemško slovenska bra-nja* (Deutsch-slowenische Lesestücke), die im Jahre 1813 Janez Primic, Professor der slowenischen Sprache am Grazer Lyzeum, zusammenstellte. Als erster stellte er im Gedicht das lebensvolle, gesunde slowenische Bauernkind dar.

Urban Jarnik aber gab das erste slowenische ausgesprochen den Kindern als Lektüre bestimmte Buch heraus *Zbor lepih ukov za slovensko mladino* (Sammlung schöner Lehren für die slowenische Jugend 1814). Unter die lehrhaften Lesestücke setzte er mehrere seiner Gedichte ein, die Vaterlandsliebe und Lebensfreude atmen.

Obgleich diese Literatur ausdrücklich lehrhaft war, meistens geistlich und in aufdringlicher Weise didaktisch, stellt sie doch mit der Betonung der Liebe zum Vaterland und zur Muttersprache, mit der Anleitung zum Lesen und mit der Erweiterung des Gesichtskreises eine geschichtlich bedeutungsvolle Entwicklungsstufe dar. Von einer besonderen, eigenwüchsigen Jugendliteratur kann man zu dieser Zeit nicht reden, deswegen bedeutet dieser Zeitraum vorwiegend eine Einleitung in die slowenische Jugendliteratur, aber noch nicht eine Literatur selbst.